

HELENA DUĆ-FAJFER
Kraków

SACRUM WE WSPÓŁCZESNEJ POEZJI ŁEMKOWSKIEJ¹

Występowanie problematyki sakralnej w literaturze wydaje się sprawą tak oczywistą, iż trudno sobie wyobrazić taką literaturę czy to narodową, czy przynależną danej epoce bądź prądowi literackiemu, która byłaby całkowicie pozbawiona elementów sakralnych, zwłaszcza jeżeli przyjmuje się sacrum w takim rozumieniu, w jakim najczęściej stosowane jest ono współcześnie przez badaczy kultury, a jakie wprowadził szerzej w nurt myśli europejskiej Mircea Eliade². Właśnie pojmowanie sacrum jako rzeczywistości wspólnej dla wszystkich religii, silnie związanej ze zjawiskami religii pierwotnych, polegającej na przeżyciu bliżej nie określonej tajemnicy, jest w interpretacji zjawisk literatury współczesnej najbardziej przydatne. Wiele bowiem cech tej literatury świadczy o nawiązywaniu twórców do sytuacji religijnie pierwotnych³. W przypadku badania literatury łemkowskiej takie rozumienie sacrum wydaje się szczególnie właściwe i wskazane z uwagi na ogólne cechy kultury i religijności Łemków. Kultura ta bowiem zachowała w swych obyczajach i obrzędach wiele cech pierwotnych, archaicznych, odwołujących się do magii, zaklęć czarodziejskich mocy i uroków⁴. Przez współczesnych twórców łemkowskich wszystkie te elementy traktowane są jako cechy swoiste rodzimej kultury i chętnie używane w charakterze symboli łemkowskości i łemkowszczyzny.

Zjawisko religijności Łemków jest czymś, co wykracza poza ramy jednego wyznania. W tym przypadku najtrafniejsze będzie chyba użycie określenia „religijność ludowa”, co oznacza głównie wiarę polegającą na uczuciu, na przywią-

¹ Termin „literatura (poezja) łemkowska” odnosi się głównie do utworów łemkowskojęzycznych, ale także do literatury pisanej w innych językach przez twórców łemkowskich.

² Zob. S. S a w i c k i, *Sacrum w literaturze*, [w:] *Sacrum w literaturze*, red. J. Gotfryd, M. Jasińska-Wojtkowska, S. Sawicki, Lublin 1983, s. 13-26.

³ Tamże, s. 13.

⁴ R. R e i n f u s s, *Śladami Łemków*, Warszawa 1990, s. 83-91.

zaniu do tradycji, utrwalonych zwyczajów, bez wglębiania się w zagadnienia teologiczne. Oficjalnie Łemkowszczyzna podzielona jest pomiędzy dwa wyznania: prawosławie oraz grekokatolicyzm. Jednakże dla wiernych granica pomiędzy dwoma wyznaniem często jest płynna. Kiedy w latach powojennych, po tragedii wysiedlenia⁵, część powracających na ojcowiznę Łemków usiłowała reaktywować dawne parafie grekokatolickie, uzyskano jedynie zgodę na zakładanie parafii prawosławnych, co dla przedwojennych grekokatolików nie stanowiło decydującej różnicy. Najistotniejszy był fakt możliwości uczestniczenia w nabożeństwach i przyjmowania sakramentów w ojczystym, wschodnim obrządku. Dbano o przywrócenie dawnego wystroju cerkwi, o tradycyjny przebieg liturgii, o zachowanie ludowych zwyczajów religijnych związanych z obchodzeniem wszystkich świąt kalendarza liturgicznego. Różnice dogmatyczne i organizacyjne pomiędzy obu wyznaniem okazały się tu mało istotne. Bardzo ważna jest sama atmosfera, oprawa muzyczna i wizualna, zwyczaje, gesty, wszystko, co tworzyło długoletnią tradycję i przez Łemków przyjmowane jest jako cechy kultury rodzimej. W istocie bowiem zarówno grekokatolicyzm, zwłaszcza przedwojenny, jak i prawosławie na Łemkowszczyźnie w sferze obrzędowości cechują się pewną swoistością, specyfiką znacznie zbliżającą te dwa wyznania. Biorą się one głównie z łemkowskich skłonności konserwatywnych, niechętnego przyjmowania nowości, zwłaszcza w tak ważnej sferze jak sfera religijna. Nie spotkała się więc z przychylnym przyjęciem na Łemkowszczyźnie unia, a zwłaszcza wprowadzanie zmian w wystroju wnętrza cerkwi i w liturgii, a także próba narzucenia celibatu księżom; traktowane to było jako „latynizacja” i „polonizacja” obrządku. Z drugiej strony prawosławie powracające na Łemkowszczyznę w latach dwudziestych naszego wieku, a szczególnie prawosławie powojenne, przejmowało prawie bez zmian obrzędową specyfikę łemkowskiego grekokatolicyzmu, strzeżonego przed zewnętrznymi przejawami latynizacji. Większość użytkowanych obecnie przez parafie prawosławne cerkwi na Łemkowszczyźnie to były cerkwie grekokatolickie. Nie wprowadzono w ich wystroju żadnych zmian, zachowując nawet ołtarze boczne czy ambony. Dla wiernych, jak się okazuje, w praktyce religijnej nie tyle ważna jest zgodność z wymogami teologicznymi, które na ogół nie są powszechnie znane, ile zgodność z tradycyjnymi przyzwyczajeniami. U Łemków bowiem w sposób szczególny wiara i Cerkiew oprócz funkcji religijnej spełniają dodatkowo bardzo

⁵ Mowa tu o fakcie przymusowej deportacji Łemków z ich ojczystych terenów, jaka odbywała się w dwóch etapach w latach 1945-1947. Pierwszy etap przesiedlenia – na Ukrainę – odbywał się w ramach umowy repatriacyjnej pomiędzy PRL i ZSRR i objął ponad 60% ludności łemkowskiej. Pozostała część ludności (niepełne 40%) została przesiedlona na ziemie Polski zachodniej i północnej w r. 1947.

istotną funkcję wyznacznika kulturowego i etnicznego. Przez długie wieki do chwili obecnej wiara była podstawowym czynnikiem różniącym Łemków od rzymskokatolickich Polaków, pozwoliła im ustrzec się przed polonizacją, stała się jednym z głównych elementów identyfikacji etnicznej. Stąd duża dbałość o zachowanie niezmienności obrządku, obrona przed jego okcydentalizacją. W chwili obecnej, gdy Łemkowszczyzna nie stanowi już krainy jednolitej etnicznie i kulturowo, gdy rozproszeni po świecie Łemkowie z trudem starają się ochronić swą kulturę przed asymilacją, twórcy łemkowscy, piórem walczący o odrodzenie rodzimych wartości, najchętniej sięgają po symbolikę religijną. Są to najczęściej owe zewnętrzne symbole religijne, wskazujące na przynależność Łemkowszczyzny do chrześcijaństwa wschodniego, proste do odczytania, a równocześnie tak wymowne: trzyramienne krzyże, banie cerkiewne, ikony. Budują one tę sferę sacrum, którą można by określić mianem sacrum kulturowego. To ona jest najwyraźniej zarysowana we współczesnej poezji, najłatwiejsza do dostrzeżenia, gdyż nakreślona za pomocą podstawowych znaków chrześcijańskich. Przysłania ona niejako inne formy obecności sacrum: czy to bezpośrednio wyznania uczuć religijnych przez „ja liryczne”, niezbyt zresztą częste w tej poezji, czy sacrum uobecniające się poprzez motywy biblijne, czy wreszcie sacrum jako *swiataja swiatych*, rzeczy „najświętsze”, jedyne i niepowtarzalne prawdy darzone najwyższym kultem, ściśle korespondującym z kultem religijnym⁶.

W artykule niniejszym chcemy pokazać niektóre najbardziej wymowne formy przejawiania się sacrum w poezji łemkowskiej, zwłaszcza te, które wynikają ze specyfiki religijnej, kulturowej i społecznej współczesnej Łemkowszczyzny i w znacznym stopniu dookreślają tę specyfikę, pozwalają ją poznać i zrozumieć. Zasygnalizowana też będzie szczególna rola, jaką wartości sakralne spełniają w procesie samoidentyfikacji etnicznej, ochronie kultury łemkowskiej przed asymilacją i w procesie tworzenia jej współczesnego oblicza.

Materiał literacki, na który będziemy się powoływać, to utwory powojenne, publikowane głównie na „Łemkowskiej Stroniczce” „Naszego Słowa”⁷ oraz w kilkunastu tomikach wierszy poetów łemkowskich, wydawanych od początku lat osiemdziesiątych głównie w dwujęzycznej, łemkowsko-polskiej wersji⁸.

⁶ R e i n f u s s, dz. cyt., s. 78-79.

⁷ „Nasze Słowo” („Наше Слово”) – organ prasowy ukraińskiej mniejszości narodowej w Polsce, wydawany jako tygodnik w Warszawie od 1956 r. W jego ramach wydawana jest tzw. „Łemkowska Stroniczka” („Лемківська сторінка”, okresowo „Łemkowskie Słowo”, „Łemkowska besida”).

⁸ Dotychczas opublikowano tomiki następujących autorów: Pawła Stefanowskiego, Petra Murianki, Władysława Grabana, Stefanii Trochanowskiej, Heleny Duć, Jarosława Zwolińskiego.

I. SACRUM PIERWOTNE – „ZIELONA EWANGELIA” ŁEMKÓW

Florian Nieuważny we wstępie do polskiego wydania wierszy Bohdana Ihora Antonycza określa poezję z tomu *Trzy pierścienie* jako „wykwit szczerzej, spontanicznej liryki czerpiącej siłę, barwność, wyrazistość z nawrotu do dzieciństwa, z malowniczego pejzażu łemkowskiego, mitologii Łemków, z ich obyczajowości, gdzie zbiegały się wpływy całej Słowiańszczyzny – tej pogańskiej i tej poddanej religijno-obyczajowym modyfikacjom greckokatolickim, katolickim czy prawosławnym”⁹. Pragnąc ukazać przejawy sacrum pierwotnego w poezji współczesnej, nieprzypadkowo odwołaliśmy się do twórczości B. I. Antonycza, zapożyczając tytuł rozdziału z jego zbiorku *Zielona Ewangelia* oraz cytując powyższą charakterystykę. Chociaż nie będziemy tu uwzględniać twórczości tego poety jako materiału interpretacyjnego, jednakże warto zauważyć, że to, co zwykle tak zachwyca u Antonycza – niezwykle bliski kontakt z przyrodą, rodzaj swoistego panteizmu, odczucie ducha natury – jest stałą cechą poezji łemkowskiej. Społeczności żyjące w ścisłym związku z naturą, uzależnione od jej praw, zespolone ze stałym cyklem rozwojowym przyrody, głębiej i mocniej odczuwają fenomenalny porządek wszechświata, jego boski ład. Religijność pierwotna z reguły odwoływała się do zjawisk natury, rozróżniając w nich dobre i złe moce. W obecnych czasach negatywne konotacje natury prawie zupełnie zniknęły. Jej zjawiska przestały być czymś niezrozumiałym i groźnym. To, co naturalne, jest dobre i piękne, bo zgodne z odwiecznym porządkiem wszechświata. W „Zielonej Ewangelii” przyrody objawiony jest Bóg. Natura to sacrum, wynaturzenie – profanum. Odczytując współczesne wiersze łemkowskie w tym duchu, możemy potraktować w zasadzie prawie całą twórczość Iwana Hołowczaka, Mełanii Sobyn, Władysława Grabana, Stefanii Trochanowskiej jako odnoszącą się do dziedziny sacrum. Warto jednak wyodrębnić pewne fragmenty, które w sposób szczególny wskazują na niezwykłość, na świętość jakichś wartości związanych ze światem przyrody czy na istnienie tajemniczych mocy i światów.

Jedną z takich podstawowych wartości posiadających otoczkę sakralną, do której odwołują się często poeci, zwłaszcza przynależni do nurtu ludowego¹⁰, jest ziemia-matka, ziemia-karmicielka, a tuż obok niej słońce w tej samej życiodajnej funkcji:

⁹ B. I. A n t o n y c z, *Księga lwa*, wybrał i wstępem opatrzył F. Nieuważny, Warszawa 1981, s. 8.

¹⁰ O podstawowych nurtach współczesnej poezji łemkowskiej zob.: H. D u ć - F a j f e r, *Główne nurty współczesnej poezji łemkowskiej*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, Słowianoznawstwo, 1994 (w druku).

Земля і сонце то святі діла,
 Они сут вічні і всемогучі,
 В них непонятна для людей сила,
 Бо в них від неба і пекла ключі¹¹

Поле – то безмежний стил достатку
 То барвистий храм і здрава й втіхы
 [...]
 Поле – то живого всього душа...
 Оно жьіє, дьіхат, штоб родити¹².

Podobnie traktowane są inne żywioły: woda, ogień, wiatr, nawet burza – nie jako siły niszczące, lecz niosące życie, radość:

Тобі спасибі, вітре любий
 За свіжість, подихи здорові,
 За гарт, за то що свищещ, трубиш...,
 Вогонь розпалюеш у крові¹³.

Przyroda jest człowiekowi przychylna, panują tu odwieczne prawa natury, zapewniające harmonię i szczęście. Wszystko ma tu określone przeznaczenie i sens, wszystkiemu są dane warunki i prawo do życia:

А як будеш мати спрагу,
 Прийдут хмари води дати
 [...]
 Змерзнеш – сонце тебе згріє
 В листя поцілує промінь¹⁴.

Obserwacja natury, której cykliczność, będąca cechą wieczności, nasuwa myśli o ciągle powtarzającym się procesie narodzin, życia i śmierci, umieszcza w tym procesie również człowieka jako podlegającego tym samym prawom. Wspaniały świat przyrody wabi swym urokiem, spokojem i dostatkiem. „Ja liryczne” często zwierza się ze swej zazdrości wobec traw, drzew, kwiatów, które żyją i rosną swobodnie w wielkiej miłości do wszystkiego, co je otacza, chciałoby być częścią natury, wrosnąć w jej zieloność i spokój. Marzenia te przekształcają się w realne odczucie wielkiej jedności z wszechświatem, włączenia się w krwiobieg zmiennych form życia:

¹¹ J. D u d r a, *Земля*, „Наше Слово”, 1973, nr 31, s. 6.

¹² I. Н о ї о с з а к, *Поле*, „Наше Слово”, 1976, nr 21, s. 6.

¹³ Т е н ж е, *Помірний вітер*, „Наше Слово”, 1977, nr 12, s. 6.

¹⁴ Т е н ж е, *Мій Тілицькій лісе*, „Наше Слово”, 1972, nr 5, s. 6.

Здає мі ся, же–м смечок в лісі,
Што я квітка в лузі, травка і зеренце...
І што вічно жыю в різних формах
Же у вшыткым мої думкы, мое серце

Здає мі ся, же я клаптик неба,
І штох грудка ґрунту, і росичка в поли.
Здає мі ся, же хоц ляжу в землю,
Все у вшыткым буду і не зму николи¹⁵.

Można by tu doszukiwać się zasad buddyjskiej reinkarnacji, ale też i chrześcijańskiej wiary w nieśmiertelność duszy. Trudno mówić o pogańskim czy chrześcijańskim ujęciu pewnych problemów czy spojrzeniu na świat. Tu nie odczuwa się różnic pomiędzy tym, co pogańskie, a tym, co chrześcijańskie. Istnieje pewna autonomia świata przyrody, a relacja pomiędzy nią i człowiekiem ma swe źródło w sferze archetypicznych odczuć:

Іду лісом по стежечці...
Там муранкы густо лязят
Хоц бы на них мі не стати –
Біль мя коле, серце вражат

Они без боязни лізут...
А промені землю пражат
Я не стану на них. Може
Хтоси на мя тіж уважат¹⁶.

Wielokrotnie przy opisach przyrody używa się metaforyki czy symboliki związanej z chrześcijaństwem:

Tarnina na wiosnę
[...]
kolczastą koronę niesie
jak Bóg młody¹⁷.

Najbardziej jaskrawych przykładów pogańsko-chrześcijańskich kontaminacji dostarczają opisy obrzędów związanych z pracami polowymi. To przy uprawie ziemi więź człowieka z przyrodą stawała się najściślejsza, to w tych przypadkach najbardziej potrzebna była łaskawość natury, którą należało zapewnić sobie wszelkimi sposobami – magią, zaklęciami, modlitwą. Z całym dostojenstwem i powagą wykonuje oracz magiczne czynności w „imię Pańskie”, by

¹⁵ Т е н ь е, Здає мі ся, „Наше Слово”, 1973, nr 43, s. 6.

¹⁶ Т е н ь е, Осторожність, „Наше Слово”, 1976, nr 31, s. 6.

¹⁷ W. G r a b a n, *Azyl*, [w:] *Na kotpaku gór*, Kraków 1991, s. 36.

uzyskać dobry plon. W świadomości jego nie ma cienia rozdźwięku pomiędzy wszystkimi tymi czynnościami a głęboką chrześcijańską religijnością:

Плуг до смугы запятий лишыв
взяв яйце до жмені
з іменьом Господа
яв каркы чухати быдлятам
што б ся не робили
болякы од ярма
[...]
Рушыв
яйце накрыв скыбом
а на ню
хлібусь аркісяний зложыв¹⁸.

Tych kilka cytatów poetyckich wystarczająco wskazuje na fakt funkcjonowania do chwili obecnej pewnej sfery duchowości związanej z pierwotnymi wierzeniami, obawami, z odczuciem istnienia nieznanych światów, istot, sił sprawczych, które wszystkim kierują. Odczucia te funkcjonują niezależnie od chrześcijańskiej wiary w Boga i nie kolidują z nią, a często są wręcz interpretowane w duchu religii chrześcijańskiej.

II. SACRUM KULTUROWE

Od początku lat osiemdziesiątych w poezji łemkowskiej zaczyna dominować zjawisko, które można by nazwać nurtem łemkowskiej autoprezentacji¹⁹. Twórcy starają się zademonstrować świat Łemków, swą rodzimą kulturę w sposób jak najbardziej pełny. Określić swój ród, nazwę, dzieje, zidentyfikować etnicznie i kulturowo, ukazać tragizm czasów powojennych, powiedzieć o bólu, troskach i pragnieniach. Wszystko to dla udowodnienia sobie i światu prawdziwie głębokich wartości tkwiących w kulturze łemkowskiej, dla ukazania jej odrębności, autonomiczności i specyfiki. Jest to aktywna forma obrony przed asymilacją kulturową, walka o przetrwanie rodzimych tradycji i o ich twórczy rozwój.

Jako Słowianie wschodni, a zatem jako wyznawcy wschodniego chrześcijaństwa, Łemkowie tradycyjnie identyfikowali się z sąsiednimi narodami albo – mówiąc bardziej precyzyjnie – wyróżniali siebie spośród nich, wyznających inne religie, poprzez używanie imienia Rusnak lub Rusin, co oznaczało ludzi

¹⁸ P. M u r i a n k a, *Сон [w:] Jak sokół wodę z kamienia*, Warszawa 1989, s. 178.

¹⁹ Por. przypis 10.

Rusi. Termin Ruś, począwszy od średniowiecza, był synonimem prawosławia²⁰. Niezależnie od późniejszych wydarzeń religijnych i politycznych (unia Kościoła wschodniego z zachodnim, zróżnicowanie narodowościowe Rusinów) związek z Rusią oraz wschodnim chrześcijaństwem pozostał dla Łemków głównym wyznacznikiem własnej tożsamości etnicznej. Po wysiedleniu Łemków w latach 1945-1947 swoisty typ łemkowskiej cerkwi, trzyramienne krzyże, cyryliczne napisy na nagrobkach zaświadczały do chwili obecnej o kulturze, która rozwijała się przez długie wieki w Beskidach. Współcześni twórcy łemkowscy, pragnąc powiedzieć o sobie, o łemkowszczyźnie, odwołują się właśnie do tych podstawowych wyznaczników rodzimej kultury przy pełnym zachowaniu ich znaczenia sakralnego. Tak więc pragnąc określić swój ród, rodowód mówią, iż:

познали рід свій
на іконі з Володимиром²¹.

Swe dzieje widzą również poprzez pryzmat religijny, kroczą ścieżkami wyznaczonymi przez własnego Boga, który wszędzie pozostawił ślady swej obecności:

І Бог мій
в ялицях
и серед буків мешкав,
и благословив
стежки Методого,
и в Карпатах
на білім камени з Бортого
в'їкув
трираменний гимн
предків своїх
Рукь обмывав в потоку
и ноги
зболілы, камінні
о змроку
І вчїв нас
вівці пасти серед лісів,
волами орати,
множыти компери и овес
Вчїв нас любити каміня

²⁰ Zob. P. R. M a g o s i, *Nation-Building or Nation Destroying? Lemkos, Poles, and Ukrainians in Contemporary Poland*, „The Polish Review”, 39(1990), nr 3, s. 197-209.

²¹ P. S t e f a n o w s k i, Лемко Святослав. „Икона – лемківській край”, Nowy Sącz 1985, s. 19.

і землю и небо,
и керпці и гуньку бараню,
приодівати
чугу
и пісьні сьпівати,
и хліб печі
в сонця бляску.
И замешкав з нами
в смерековій церкві
в заросьлях
Але плоту не поставив²².

Otóż Bóg Łemków, który zamieszkał z nimi wśród lasów w cerkwi świerkowej, ich opiekun i pocieszyciel, nie ochronił ich przed przemocą i okrucieństwem, przed wygnaniem:

плоту не поставив.
Не вмів може,
а шкода
Я не знам того семрету.
Гвьішли
вьігнали Бога
силом багнету²³.

I tu wkracza poezja w pełną tragizmu terażniejszość, w lata powojenne. Zwłaszcza teraz odwoływanie się do wartości sakralnych staje się wręcz natrętne. Pierwsze pytanie – dlaczego? Odpowiedź – z powodu inności: Cyside пришли, церков спалили за то же три бані мала²⁴. Czemu Bóg nie ochronił? Czy dlatego, że „Nawet Boh plecami do Łemków”, jak twierdzi Paweł Stefanowski²⁵, czy może odwrotnie, problem należy widzieć w wymiarze mesjanistycznym:

Кольчасти, терньови вінец
на голову Христа дали, жебы Му велькі біль справити
а і з нас кажди Лемко, юж в третім поколіню
мусит терньову кольку носити²⁶.

²² Т е н ж е, Лемко в суди, [w:] *Лем*, Łemkowyna 1991, s. 37-38.

²³ Тамже, s. 38.

²⁴ J. Z w o l i ń s k i, Святе місце, [w:] *Znaki czasu*, Koszalin 1991, s. 10.

²⁵ P. S t e f a n o w s k i, *Łemkowie*, [w:] *Лем*, s. 7.

²⁶ J. Z w o l i ń s k i, Тернина, [w:] *Znaki czasu*, s. 30.

Poetycki obraz współczesnej Łemkowszczyzny to cerkwie „rozdarłe wystrzałem gontów”²⁷, zarastające cmentarze, powalone krzyże, ikony wyrzucone z ikonostasów – to zrujnowana świętość. Jest to obraz tragiczny, pełen smutku i rozpacz:

Розпятий на сім стран світа
з криком вітру в стрямбах
поза тридесят три літа
уж ждеш

І певно ес уж призабїв
де десне рамя твое
де шує
де отец
а де сын

Едно не сходит з памяти
Амин²⁸.

Nie omieszka poeta wskazać na najbardziej bolesny moment całej sytuacji, że wszystko to dzieje się w kręgu chrześcijańskim:

Miejsce po cerkwi świętym zostanie
Tu się modlili, Boga chwalili, też Chrześcijanie²⁹.

ale też zgodnie z duchem chrześcijańskim w wielu wierszach odnaleźć można akt wybaczenia, wyciągnięcia ręki na zgodę i prawdziwie chrześcijańską nadzieję, wiarę w zwycięstwo dobra nad złem:

szukam ścieżyny
bratniego serca Polaków
rodzimego serca
 Łemkom
Idę
 do dębów Lechity
z biblią
 łemkowskich wieków³⁰.

Найдеш світелко старовини
Двигнеш здоптану дідів чест
На стежках рідной Лемковини
В сонце піднесеш новий хрест³¹.

²⁷ W. G r a b a n, ***, [w:] *Twarz pośród cieni*, Nowy Sącz 1984, s. 6.

²⁸ P. M u r i a n k a, Лемківській крест, [w:] *Jak sokół*, s. 44.

²⁹ J. Z w o l i ń s k i, *Święte miejsce*, [w:] *Znaki czasu*, s. 9.

³⁰ P. S t e f a n o w s k i, *Do Polaków*. [w:] *Łem*, s. 50.

³¹ W. G r a b a n, На білих верхах Лемковини, [w:] *На ковпаку*, s. 6.

Tak oto poetycka autoprezentacja Łemków w sposób najbardziej deklaratywny w każdym aspekcie odwołuje się do wartości sacrum chrześcijańskiego w jego wschodnim kształcie kulturowym. Zarówno przeszłość, jak i teraźniejszość Łemków tak silnie określona jest przez ich przynależność religijną, że i wyobrażenie przyszłości najpełniej wyraża się w pragnieniu dźwignięcia powalonych krzyży, budowie nowych cerkwi z łemkowskimi świętymi w ikonostasie, w pełnej, głębokiej wierze.

Termin „sacrum kulturowe”, jaki został tu użyty dla określenia dominującej we współczesnej poezji formy przejawiania się sacrum, ma podkreślić specyficzną funkcję, jaką spełnia ono w procesie samoidentyfikacji kulturowej i etnicznej Łemków. Tak nazwano te symbole i znaki religijne, które przez Łemków traktowane są jako rodzime, własne, niepowtarzalne, których trwanie lub zniszczenie jest równoznaczne z trwaniem lub zniszczeniem łemkowskiej kultury.

III. OBECNOŚĆ BIBLIJ WE WSPÓŁCZESNEJ POEZJI ŁEMKOWSKIEJ

Jeżeli chcielibyśmy w sposób możliwie pełny przedstawić problem obecności Biblii w rozpatrywanym materiale literackim, zachodziłaby konieczność całkowicie odmiennego ujęcia wszystkich zagadnień szczegółowych niniejszego artykułu. Każdą formę przejawiania się sacrum chrześcijańskiego można w zasadzie wyprowadzić z Biblii. Nurty: dydaktyczny, moralizatorski, społeczny, patriotyczny, filozoficzny, obecne we współczesnej poezji łemkowskiej, mogą być interpretowane za pomocą odniesień do odpowiednich tekstów biblijnych. Poświęcając jednakże temu zagadnieniu zaledwie krótki rozdział, nie będziemy się zastanawiać nad wpływem ksiąg dydaktycznych i proroczych Biblii, nad całościowym kształtem ideowego oddziaływania Pisma świętego na współczesną poezję Łemków. Wskażemy tylko przykłady bezpośrednich lub pośrednich odwołań do ksiąg historycznych Starego i Nowego Testamentu w tej poezji.

Nie ma wśród współczesnych twórców łemkowskich poety, który w sposób szczególny interesowałby się Biblią i wyrażał te zainteresowania w swoich wierszach. Motywy czy postaci biblijne pojawiają się tu dosyć rzadko i są to najczęściej motywy obiegowe, powszechnie znane, a równocześnie w jakiś sposób dopasowywane do sytuacji Łemków. Często przywołuje się te motywy (postaci) nie dla nich samych, ich głęboko religijno-symbolicznego sensu, lecz dla paraleli, porównań, aktualizacji uwypuklających dany problem łemkowski. Istnieją więc pewne ulubione wątki, zwłaszcza przypowieściowe, które często się pojawiają, ale właśnie w ściśle łemkowskiej aktualizacji. Ich funkcja jest w

zasadzie podobna do funkcji sacrum kulturowego. Jest to szeroko rozumiana łemkowska autoprezentacja:

Idę do dębów Lechity
z biblią
łemkowskich wieków³².

1. Odwoływanie się do Boga

Naczelną postać biblijną Starego i Nowego Testamentu – Bóg, Stwórca nieba i ziemi, wszechmocny i wszechobecny, dosyć często występuje w najnowszej poezji Łemków jako Ten, do którego należy zwracać się o pomoc, w imię którego rozpoczyna się wszelką pracę, ku któremu zanoszą się pieśni dziękczynne, który jest najwyższym opiekunem i pocieszycielem:

По роботі тяжкі о пребачыня просили
Так од правіків в силу Бога вірили³³.

Do niego należy życie ludzkie:

Пантократор
Дав му жытя
и забере
його серце³⁴.

Pojawia się też w przytaczanych obiegowych powiedzeniach, zakorzenionych w każdej kulturze kręgu chrześcijańskiego, np. „присям Богу” (P. M u r i a n k a, *Jak sokół...*, s. 26) czy „зостанте з Богом” (J. Z w o l i ń s k i, *Znaki czasu*, s. 18), albo w modlitwach lub pieśniach „успокой Господи за душу усобшых” (J. Z w o l i ń s k i, *Znaki czasu*, s. 24).

Wreszcie do Boga, obok uniwersalnego pojmowania, odnosi się wszechmocne pojęcie „łemkowskości”, tak dominujące w omawianej poezji:

nie miałbym zalu
do samego siebie
ani do Boga Łemków
gdyby zdecydował³⁵.

³² Zob. przypis 30.

³³ J. Z w o l i ń s k i, Вира, [w:] *Znaki czasu*, s. 12.

³⁴ W. G r a b a n, Він се Лемков, [w:] *На ковпаку*, s. 4.

³⁵ Т е н ь е, *Gdyby zdecydował*, [w:] *Na kotpaku*, s. 27.

Bóg Łemków dzieli ich tragiczne losy, „wygnany jest ostrzem bagnetu”, „roz-darty przez hajduków”, ale wiara w Niego daje im nadzieję na przyszłość:

жййте... вйрте... бо в Вйри Ваши
сила не мала³⁶.

2. Moce niebiańskie i moce piekielne

Zastępy anielskie opisane w wizji Ezechiela (Ez 1, 1-28; 10, 1-22), rozumiane jako moce niebiańskie przychylne człowiekowi, oraz szatan, odwieczny wróg człowieka, sprawca jego upadku i przyczyna wszelkiego zła (Rdz 3, 1-15), zawsze pobudzały poetycką wyobraźnię, stanowiąc najbardziej podstawowe upostaciowania dobra i zła.

W omawianych tu tekstach poetyckich szatan występuje zwykle w postaci nie zindywidualizowanej, nazwany imieniem szatana, diabła bądź „ancykrysta”:

Ци то любов є од Бога дана
Ци лем може дяблом підшептана³⁷

нибы лем жартами
по небесным плоті
анцикрисст вилами
увертуры кнотив³⁸.

Nie spotyka się natomiast jego personifikacji, przedstawień zoomorficznych czy innych fantastycznych upostaciowań.

Za to anioły, obok takiej jak w przypadku diabłów nie zindywidualizowanej postaci, występują też w bardziej określonych formach, np. wspomina się przedstawiciela pierwszej triady anielskiej z wizji Ezechiela – cherubina:

легкій як херувим³⁹.

Lecz najczęściej w wierszach (głównie autorstwa Pawła Stefanowskiego) pojawia się Archanioł Michał – archistrateg wojsk niebiańskich, z woli poety skrzydlaty obrońca Łemków:

³⁶ Zob. przypis 33.

³⁷ S. M a d z e l a n, Під облачком, „Наше Слово”, 1973, nr 22, s. 6.

³⁸ P. M u r i a n k a, Поема про бурю, [w:] *Jak sokół*, s. 204.

³⁹ W. G r a b a n, Дедадь, [w:] *На ковпаку*, s. 24.

а Михал крылатий
 тот з Кункові
 в іконі
 (шырокій в раменах)
 [...]
 з мечом піднесеньім
 боронити невинности⁴⁰.

Archanioł występuje najczęściej w zbroi i z mieczem, w asyście św. Jerzego oraz apostoła Pawła.

3. Postaci biblijne

Spośród postaci starotestamentowych w dostępnych nam tekstach pojawia się postać prarodzica Adama (Rdz 3, 23-24), ale tylko w formie krótkiej wzmianki wprowadzonej do wiersza jako porównanie:

Най о Лемках знают люде в каждом краю
 Так як о Адамі, же прогнанй з раю⁴¹.

Nie wymienioną z imienia, lecz przywołaną przez samo zdarzenie zamiany w súp soli, odnajdujemy też żonę Lota (Rdz 19, 26):

Што неогрїты
 Несьїти свого
 Од вчера
 Сольныма стопами
 Стоят
 Бо одвернули головы
 Ищы раз
 На Бескід⁴².

Postaci Nowego Testamentu, oprócz Chrystusa i Maryi, o których powiemy osobno, to bohaterowie ewangelicznych przypowieści oraz apostołowie. Zindywidualizowane postaci przypowieściowe to syn z przypowieści o synu marnotrawnym (Łk 15, 11-32) oraz Łazarz z przypowieści o bogaczu i Łazarzu (Łk 16, 19-31):

⁴⁰ P. S t e f a n o w s k i, Лемковина, [w:] Лем, s. 12-13.

⁴¹ J. D u d r a, Слава ганчівськым Искоркам, „Наше Слово”, 1973, nr 45, s. 6.

⁴² W. G r a b a n, Лемківска Ватра, [w:] На ковпаку, s. 35.

Я думав што–м бідний
і голий як Лазар⁴³.

Występują też typy przypowieściowe: bogacz, nędzarz, człowiek miłosierny, siewca, uczeni w Piśmie itp., nie zawsze nazwani imieniem biblijnym, lecz wyrażający te same idee co w przypowieściach.

Apostołowie, których imiona przywoływane są przez współczesnych poetów łemkowskich, to Andrzej oraz Paweł. Petro Murianka przywołuje postać apostoła Andrzeja stawiając go jako patrona za wzór swemu synkowi Andrzejowi:

Андрійку
сьночку
[...]
Кед тя на службу прикличе
край вітчий
підеш сьночку
правда же підеш

А може і крест понести
буде треба
понесем сьночку⁴⁴.

Apostoł Paweł często występuje w wierszach Pawła Stefanowskiego jako jeden z głównych obrońców Łemków (obok św. Jerzego i św. Michała). Jest to dosyć wyraźna w swej oczywistości aluzja do działalności samego poety na rzecz kultury łemkowskiej, porównywanej do misji apostołowskiej:

боронити невинности
покля апостол Павел
не докінчїт діла
списаня
наук⁴⁵.

4. Matka Boska

Matka Boga z łemkowskich wierszy to przede wszystkim jej ikonowe wyobrażenia, piękne, dostojne, pełne smutku i powagi, wyobrażenia Matki-opiekunki czuwającej nad losem tych, którzy Ją czczą:

⁴³ P. M u r i a n k a, Сон, [w:] *Jak sokół*, s. 180.

⁴⁴ T e n ż e, Первозванний, [w:] *Jak sokół*, s. 130.

⁴⁵ P. S t e f a n o w s k i, Лемковина, [w:] *Лем*, s. 13.

Вісіла на стіні
в Зиндранові
припорошена
 дїмом спалениска
Мати Страдальна
з открьїтїм серцьом
в курній лемківській хаті
чувала над рівнїм подїлом галушок
для великих і малых⁴⁶.

Tragizm historii wycisnął swe piętno również na tych wyobrażeniach:

война гвьїшла до хьжы
дванадцетьома дзюрама
на іконі...⁴⁷

Wraz z wygnanymi łemkowskimi rodzinami ich Matka cierpi głód na stepowych czarnoziemach:

за матір з крилами птаха простертїма
многострадальну
лемківску⁴⁸.

Wyrzucana jest z rujnowanych cerkwi:

Божа матір иде
з застыглым зором
за ньом церков
роздерта⁴⁹.

Do cerkwi zamienianych na kościoły w miejsce Jej ikon wprowadzany jest inny wizerunek Maryi, całkiem odmienny, nie mający nic z „ruskiego smutku”, obcy:

Така–с ту
Не одгаль
Біла Пречыїста
[...]
Така–с ту
лем лелия біла
невинна

⁴⁶ Т е н ж е, Война в Зиндрановій, [w:] *Лем*, s. 50.

⁴⁷ Тамże.

⁴⁸ Р. М у р і а н к а, Сповід в степі, [w:] *Jak sokół*, s. 194.

⁴⁹ W. G r a b a n, Ексодус, [w:] *На ковпаку*, s. 8.

так в твоїх очах
каплинки руского смутку
не видно

А його так повно
Лелиє Маріє
Так повно
А він так болит⁵⁰.

Podobnie więc jak w przypadku wielu innych obrazów poetyckich budowanych wokół wartości sakralnych i przy postaci Matki Bożej pojęcia oraz przekazy ogólnochrześcijańskie wpisują się w rodzimy kontekst kulturowo-religijny.

5. Jezus Chrystus

To samo spostrzeżenie dotyczy również większości poetyckich odwołań do osoby Chrystusa. Podkreślają one dwa główne momenty z życia Syna Bożego, czczone w chrześcijaństwie jako dwa podstawowe święta: narodziny oraz męczeńska śmierć i zmartwychwstanie.

Motywy bożonarodzeniowe to przede wszystkim refleksje wigilijne stanowiące np. dla Jarosława Zwolińskiego okazję do opisu zwyczajów wigilijnych na Łemkowszczyźnie, dla Petra Murianki – możliwość powiedzenia o samotności, dla Władysława Grabana – zadumy nad opustoszałym, zmienionym światem Łemków:

Руска велия спізнена
[...]
Ділит зернечком
Шкарлату
Стрька Костю Помана
Василя што хотів
Базилім остати
И Володимира
Што го хрестили
Владиславом
В північ
Звірята мовні
Лем Вовкы
Палят свічки
Надобно⁵¹.

⁵⁰ P. M u r i a n k a, Пречыста з Горбів, [w:] *Jak sokół*, s. 51.

⁵¹ W. G r a b a n, Руска велия, [w:] *На ковпаку*, s. 20.

Boże Narodzenie to też najpiękniejsze wspomnienia z dzieciństwa:

ламлют мама голузку з яличкы
ангельского гласу слухам
С нами Бог⁵².

W zasadzie jednak w tekstach tej poezji bardzo mało jest odwołań do wydarzeń opisywanych w Ewangeliach.

Podobnie jest też w przypadku pasji Chrystusowej. Wydarzenia poprzedzające śmierć na krzyżu, szczegółowo opisane przez czterech ewangelistów, nie znalazły odzwierciedlenia w poezji łemkowskiej, z wyjątkiem faktu koronowania cierniem (Mt 27, 29; Mk 15, 17; J 19, 2):

Kolczasty tarninowy wieniec
na głowę Chrystusa nałożono⁵³.

Męka Pańska natomiast uzyskuje poetycką aktualizację we współczesnych realiach łemkowskich, gdzie „Chrystusa krzyżuje się po raz wtóry”, a „święci spadają z ikonostasów”.

Kulminacyjny moment chrześcijaństwa, Zmartwychwstanie Pańskie, przedstawiony jest w dwóch wymiarach. Pierwszy, obyczajowy, gdzie mówi się o obchodach święta Wielkiej Nocy:

Вітер сам мя несе
на крылах
в Свята Великодны
так мі легко на душы
в тым дни
едным Господнім
силом мя не рушыт
з церкви
што остойом
не лем мойом
на вікы⁵⁴.

Drugi to wymiar ideowy, fakt przezwyciężenia śmierci (zła) i powstania do nowego życia. I znowu mamy do czynienia z transpozycją podstawowej idei chrześcijańskiej do małego łemkowskiego świata:

⁵² P. M u r i a n k a, Преображеніє, [w:] *Jak sokół*, s. 54.

⁵³ J. Z w o l i ń s k i, *Tarnina*, [w:] *Znaki czasu*, s. 29.

⁵⁴ S. T r o c h a n o w s k a, Вышываны ручникы, [w:] *Potem, teraz, przedtem*, Nowy Sącz 1984, s. 10.

з потичка черкотом
з першым криком весны
воскресну⁵⁵.

Mówiąc o idei zmartwychwstania należałoby w tym miejscu wspomnieć również o sakramencie Eucharystii ustanowionym przez Chrystusa podczas Ostatniej Wieczerzy (Mt 26, 26-28; Łk 22, 19-20). Motyw spowiedzi oraz Komunii św. pojawia się kilkakrotnie u Petra Murianki i to zarówno w dosłownym znaczeniu jako przyjmowanie Najświętszego Sakramentu:

З чашы злаченой
віры, любови і надії
причащают ся
Чаю⁵⁶,

jak też w znaczeniu przenośnym jako przyjmowanie stawy duchowej:

Так давно–м ся не сповідав
з головою під чугом
перед тобом народе
[...]
Так давно–м ся не причащав
водицьом з твого джерельця⁵⁷.

6. Przypowieści

Chodzi tu zwłaszcza o jedną przypowieść, która zajmuje szczególne miejsce w omawianej poezji – przypowieść o synu marnotrawnym (*Błudnyj syn*). Charakterystyczny jest fakt, że u wszystkich autorów, którzy sięgają do tej przypowieści, syn marnotrawny opuszcza nie ojca, lecz ojczystą ziemię. Wracając do niej, żałując swego postępuku, odzyskuje siły, odradza się, a ziemia-matka przyjmuje go jako swego syna:

За свою зневіру
За зраду
До лона земного
Припаду
И слезы каеня
Пролію
[...]

⁵⁵ Р. М у р і а н к а, Билій верш, [w:] *Jak sokół*, s. 98.

⁵⁶ Т е н ж е, Поляны, [w:] *Jak sokół*, s. 48.

⁵⁷ Т е н ж е, Так довго ем не писав, [w:] *Jak sokół*, s. 82.

Як скуплю юж свою
Провину
Проречут зас горы:
„Наш сьїну”
И тоты мя слова
Пророчы
До сонця піднесут
Од ночы⁵⁸.

Верний ся сьїну
[...]
Вернув
 впав на колїна
поцілував
 глину и камїн
и воду в студенці
 під буком
и чуд ся став
Встав
 подвійний, потрійний⁵⁹.

7. Zapożyczenia tytułów i określeń

Istnieją pewne charakterystyczne sformułowania biblijne, które wprowadzone w kontekst literacki zawsze nasuwają odpowiednie asocjacje. Takie sformułowanie np. zapożycza z Ewangelii (Mt 24, 1-2; Mk 13, 1-2; Łk 19, 44; Łk 21, 6) Władysław Graban w przedstawieniu opustoszałej Bielicznej:

Kamień na kamieniu
i przy progu próg⁶⁰.

Sam ten zwrot językowy kojarzy się jednoznacznie ze stopniem najwyższego zniszczenia i ruiny, jaki zapowiada Jezus wobec świątyni w Jerozolimie.

Podobnie w przypadku wezwania:

стан
[...]
Воз діти за ручкы
і матір
што їх родила⁶¹,

⁵⁸ I. Ż e ł e m, Блудний Сын, „Наше Слово”, 1981, nr 23, s. 6.

⁵⁹ P. S t e f a n o w s k i, Земля, [w:] Лем, s. 18.

⁶⁰ W. G r a b a n, *Bieliczna*, [w:] *Na kotpaku*, s. 3.

⁶¹ P. M u r i a n k a, Сповід в степі, [w:] *Jak sokół*, s. 196.

jakie słyszy bohater poematu Petra Murianki od ojczystych gór, nasuwają się asocjacje z wezwaniem anioła, który dwukrotnie pojawił się we śnie Józefowi, by mu nakazać ucieczkę do Egiptu oraz oznajmić czas powrotu (Mt 2, 13; 2, 20).

Tytuł tomiku wierszy J. Zwolińskiego *Znaki czasu* również zapożyczony jest z Ewangelii (Łk 12, 54-59; Mt 16, 1-4) i umieszcza objęte sobą teksty w szerokim kontekście interpretacyjnym.

Wreszcie częste u Petra Murianki sformułowania staro-cerkiewno-słowiańskie zaczerpnięte z ksiąg liturgicznych wprowadzone do współczesnego języka łemkowskiego, np. десне, шуэ, тьма, тем, аще не увиджу, глас, чайот, przywodzą na myśl teksty Ewangelii, na Łemkowszczyźnie zazwyczaj odczytywane podczas liturgii w języku cerkiewnosłowiańskim.

W dokonanym tu przez nas bardzo wybiórczym przeglądzie śladów obecności Biblii we współczesnej poezji łemkowskiej z reguły podawano tylko te przykłady, w których bezpośrednio nazwa, imię, określenie, tytuł, sytuacja zaczerpnięte zostały rzeczywiście z tekstów biblijnych. Ograniczały się one często do samego określenia słownego bez szerszego kontekstu ideowego. Natomiast wiele idei wynikających z ksiąg dydaktycznych, proroczych oraz Chrystusowej nauki zawartej w Ewangeliach, a także nauki apostołowej (np. miłość bliźniego, miłość ojczyzny itp.), tak często wyrażanych przez twórców łemkowskich w ich wierszach, nie zostało w ogóle tu omówionych. Dokonanie jednak pełniejszej analizy uwzględniającej warstwę oddziaływania Pisma świętego na daną literaturę wymagałoby odrębnej, znacznie szerzej zakrojonej pracy.

IV. ŚWIĘTOŚCI NARODOWE

A jeśli komu droga otwarta do nieba,
Tym, co służą ojczyźnie.

J. K o c h a n o w s k i, *Pieśń XII, Księgi wtóre*

Podniesienie miłości ojczyzny do kategorii wartości sakralnych w poezji łemkowskiej nie jest czymś wyjątkowym. Wyjątkowy jest może tylko stopień zaangażowania, z jakim poeci starają się usakralizować wszystko, co jest związane z imieniem „Łemkowyna”. Wyjątkowe, co już podkreślano w poprzednich rozdziałach, jest ciągle powracanie do łemkowskich pragnień, żalu, nadziei, do niełatwej łemkowskiej rzeczywistości:

Єден мі сидит гімн
на серци

А роками
тисячами мисли преїде по голові
а все ж то лем еден
біль
іначы го лем выповім⁶².

Jest to oznaka zagrożenia takich wartości, jak byt narodowy, autonomia kulturowa, ziemia ojczysta, język rodzimy itp. Podobne zjawisko obserwuje się w polskim romantyzmie w postaci dominacji nurtu patriotycznego w poezji oraz rozwoju idei mesjanistycznych. Poeta jako wieszcz narodowy, odczuwający „świętą powinność” wobec ojczyzny, jej poświęca swój talent, siły, zaangażowanie:

Я лемкам пишу
бо хочу
бо мушу
мам лемківску душу⁶³.

Dla ratowania zagrożonych wartości wynosi się je na ołtarze, podkreśla ich świętość i nietykalność, moc ich oddziaływania, traktuje w kategoriach niezwykłości czy cudowności:

Тебе не забути,
тихий мій світе, –
до тебе я прагну, –
обіцяна земле
священна моя,
вертаючи з мандрів
безплідних по світу
[...]
прийду до нього
і низько йому поклонюся,
і на порозі
рідной домівки
обітру піт з чола
кривавий
и стомлений дух мій
відпочне⁶⁴.

Jedną z tych podstawowych wartości, niepowtarzalnych, niezastąpionych, sławionych najpiękniejszymi hymnami, jest ziemia ojczysta:

⁶² Т е н ь е, Безсильніст, [w:] *Jak sokół*, s. 18.

⁶³ Р. S t e f a n o w s k i, Я лемкам пишу, [w:] *Икона – лемківській край*, s. 14.

⁶⁴ І. Ж е ї е м, Вапенне, [w:] „Наше Слово”, 1987, nr 12, s. 6.

земле, землице
[...]
рідна
найкрашша найдорожша
понад другы
[...]
Не найду другой такой
де бы мі потік черкав
ліс шумів
камін чеберкав
рідном бесідом⁶⁵.

Święte są miejsca na tej ziemi znaczone tragediami łemkowskiej historii, niewinną krwią:

терпіти буде
Лемковина
в Полянах
 при церкві
забраной насильно
Лемкам
в Розділю
 на спаленисках
по страшливій війні
і лятиме слезы
в Кленківці
але як княгinya
достоїнство свое
заховала
і святіст
і молит Бога Предків
в одпустах г Высові
на горі Явір
[...]
Сповідати ся не мусит
бо она без гриху⁶⁶.

Niczym nie zastąpiona, darzona najwyższą miłością, jest ojczysta mowa:

Nadszedł
 czas
tęsknoty
 za słowem
za swoim
 wolnym

⁶⁵ P. M u r i a n k a, Сон, [w:] *Jak sokół*, s. 180-182.

⁶⁶ Zob. przypis 45, s. 13-14.

słowem
 Wielki
 duch
 słowa
 prawdy
 mowy ojczystej
 nadszedł
 by z głębi wieków
 dom swój
 wybudować
 [...]

w barwach narodowych⁶⁷.

Wreszcie najbardziej upragniona, najdroższa i najświętsza jest wolność:

нич зайдеш сонечко
 [...]

Выплекай квітя
 на землі рідній
 рід мій
 свободнім вигрій
 і аж так зайд

А я уж
 радости безмір
 возму на плечі
 ноги за тобом повлечу
 до змерку⁶⁸.

Z wierszy tych przebija wiara w swoiste posłannictwo do walki w obronie prawdy, wiara w siły wyższe, z których to woli poeta wypełnia misję profesytczną:

Великі діла кажут мі писати
 кажут величати
 як жьітя сіль
 конаня біль
 [...]

А то
 же пишу

То лем
 Лемковина
 пришла ту мі колиси
 дітхнула мойого серця

⁶⁷ P. S t e f a n o w s k i, *Nadszedł czas*, [w:] *Łem*, s. 63.

⁶⁸ P. M u r i a n k a, *Видіти і гмерти*, [w:] *Jak sokół*, s. 16.

повідда
пиш⁶⁹.

Ta szczególna wiara mająca oparcie nie w wartościach ziemskich, lecz w Boskiej Opatrzności, odwołuje się do świętych i aniołów, jest tak wielka jak wola przetrwania i bycia sobą:

Была и е
Лемковина
Быв пра-пра
Ест няню
і я
І буде наш край
все жывий
справ нашых
тяг дальший
быти мусит

Так хотят Руснакы
Рускы Святы
Я і серця вашы

З іконостасу выйдут героі нашы⁷⁰.

Przedstawiliśmy w kolejnych rozdziałach niniejszego artykułu cztery różne formy przejawiania się sacrum we współczesnej poezji łemkowskiej. Na pierwszy rzut oka wydawać by się mogło, że mamy tu do czynienia z całkiem odmiennym pojmowaniem wartości sakralnych. W istocie jednakże okazuje się, że pojęcie Boga (zawsze pisane z dużej litery) jest jedno, różne są tylko postaci Jego objawienia i formy oddawania Mu czci przez twórców. Czy Bóg, jako byt doskonały, objawia się w pięknie i mądrości natury, czy przemawia biblijnymi imionami, czy też widziany jest w kulturowym aspekcie rodzimej religii, zależy jest tylko od poetyckiej wyobraźni. Tak znamienne dla omawianej poezji widzenie sacrum poprzez pryzmat ojczystej kultury świadczy o dużym zaangażowaniu twórców w ochranianie tejże kultury w aktualnej trudnej sytuacji Łemków. Jest przejawem głębokiego patriotyzmu i najwyższego stopnia akceptacji rodzimych tradycji. Poezja ta bowiem, wyrosła na kanwie zagrożenia całkowitą asymilacją współczesnej kultury łemkowskiej, w sposób szczególnie pragnie wypełniać swą patriotyczną misję traktowaną w kategoriach „świętej powinności”. Proces „sakralizowania łemkowskości” i „łemkizowania sacrum”,

⁶⁹ Т е н з е, Рекомендация, [w:] *Jak sokół*, s. 115.

⁷⁰ Р. S t e f a н о w s k i, Як повстав мій верш, [w:] *Икона*, s. 29.

jaki wyraźnie zaznacza się w najnowszej poezji łemkowskiej, to wynik ścisłego związku tradycyjnej kultury Łemków, jaką chcą ochraniać współcześni twórcy, z wartościami religijnymi. Nie sposób odwołać się do tradycji łemkowskiej z pominięciem cerkwi, ikon, obrzędów religijnych, tak jak i nie sposób mówić po łemkowsku o wartościach sakralnych, nie wyzwalając odpowiednich asocjacji kulturowych. Poezja zaangażowana w najbardziej aktualne problemy społeczne, jaką jest współczesna poezja łemkowska, nigdy nie pozostaje obojętna wobec tego, co zwykle odnosi się do sfery sakralnej.